

Radnóti Sándor

Az oxymoron költészete

(Balla Zsófia: *A nyár barlangja*. Kalligram, 2009)

Ripeness is all – mondja egy híres, sokat idézett mondás. Az érettség minden. Ez jutott eszembe először, amikor szavakat és gondolatokat kerestem Balla Zsófia új kötetének értelmezésére.

Nem csak abban a kézenfekvő értelemben, hogy Balla érett költő, eszközeit teljes biztonsággal használja, s a lehetetlenség körébe tartozik, hogy a nyilvánosság elé bocsátott versének hangja megbicsaklana. Ez a hang sűrű és tömör – még legoldottabb darabjaiban is –; nem enged a köznapiságnak.

Távolról dereng a baudelaire-i, parnasszista, rilkei, nyugatos, újholdas, Nemes Nagy Ágnes-i versideál, anélkül, hogy Balla Zsófiát követőnek lehetne nevezni. Nyilvánvalóan egy meghatározott szépségeszmény hagyományában fogantak művei, amelytől nem idegen az a felfogás, hogy a vers ünnep, de amelyet az áttetszőség hiánya elnehezít, és ezzel – modernizál.

Az érettség ebben a súlyosságban, nehézségben nyilvánul meg. Az érettség bonyolult. Nem egy, hanem számos válasza van a maga által fölített kérdésre, s a kérdések érvényességére vonatkozó kérdésre is számos válasza van. E paradox válaszok komprimált formája a vers. Intellektuális terhekkal nehezül, filozofikusává válik. Az értelmezési nehézségek a nehezen érthető és a (még) érthetetlen mezsgyéjén – ez újdonság Balla költészetében – beszámítódnak a hatásba.

Példa.

Senkit sem szeretek már annyira,
 hogy tanácsot adjak neki,
 nem akarom megóvni, felkészíteni,
 nem megkímélni.
 Nem akarom sem Klothót, sem Lakhésizist
 lecserelni, kicszelezni. Nem akarok
 levezekelni semmit. És nem akarok
 mást megmenteni, magamnak bocsánatot.
 Nem akarok jól cselekedni
 önzésből. Vagy mást bízgatni erre. Nem akarok
 másokért élni. Mást jobban szeretni.
 Hogyan lehet áruló, aki halhatatlan?
 Nem akarok többé segítség lenni
 Isten mankójaként.
 Fújkalni a sitergő fahasábot,
 Nem akarok sem fennmaradni,
 sem áthullani a szitán.
 Nem akarok már elenyészni.
 Nem akarok érző felületet,
 pókselyem szövödményt más szívekkel.

Nem akarok másokkal összefüggni
 és folytatást várni jeges reményben.
 Nem akarom érinteni nyers húszakat,
 azt a gyors irgalmatlan létet.
 Nem akarok kiloccsanni az életemből.

Itt szünetet tartok. Nem tudhatom ugyan, hogy valóban szünet, spácium van-e a versben, de mindenképpen megteremti az a véletlen, hogy az elegáns kötetben itt lapozni kell. A versnek mindeddig a „már” a kulcsszava. S *eddig* nem is tartozik a nehezen magyarázhatók közé. Egy személyes fordulatot ír le, amelyet mások, a Másik sorsára hagyásának nevezhetünk. Az a nagy filozófiai kérdés – minden morál alapja –, hogy kikkel akarok együtt élni, vagy még távolabbról, hogy miképpen illeszkedem be egy közösségbe, vagy veszem föl a szálát egyetlen másik emberrel és válok kommunikációképesé, itt mintegy a visszajáról jelenik meg. A beszélő nem akarja már mások sorsát megváltoztatni, nem szegül szembe a Párkakkal. Kibogozódik az összeszövődöttségéből. S mivel az ilyen érett lemondás – amely a kötet más verseiben az ifjúsággal kerül ellentétbe – éles szeművé teszi az embert, az egoizmus és altruizmus ellentétében föltárul az altruizmus egoizmusa („Nem akarok jól cselekedni / önzésből”), hogy a jócselekedetnek szigorú értelemben öntudatlannak kell lennie, s minden jóság a jóság tudatában – gyanús. De persze az öntudatlan jóságnak meg az a veszélye, hogy fölszámolódhatnak az Én határai: „Nem akarok kiloccsanni az életemből”. A jóság e kettős paradoxona miatt oly kivételes dolog az életszentség.

Eddig megvolnánk. Kulcs van a kezünkben, amelynek birtokában értelemmel élvezhetjük az eddig intuitíve megcsodált sorokat, mint hogy „Nem akarok érző felületet, / pókselyem szövödményt más szívekkel.” De mégsem tisztáztunk mindent. Egy sor kilóg – „Hogyan lehet áruló, aki halhatatlan?” –, és a vers címét – *A gyermek születése* – sem tudjuk ebbe a koncepcióba beilleszteni. Továbbá az eddig nem idézett négy záró sor mindent fölborít:

Nem akarok veletek vesződni, kurafiak –
 bömbölte éles hártyahangon.
 Miközben kilökték sorsába,
 a síkos üstbe.

Ezek szerint az előző huszonöt sor közvetlen vallomásosságát vissza kell vonnunk. Mindezt egy lény mondja, aki Balla másutt is szívesen alkalmazott oxymoronjával (például: „Heves közönyben”, „Bent sötét, fehér istenrajzolat vagy”, „vas selyemszalag”) éles hártyahangon bömböl. Ha ez a lény a csecsemő, akit a születés kilök a sorsába (a sors üstje is ismétlődő metafora), az értelmet ad a címnek, s az említett szellemi fattyúsornak is – „Hogyan lehet áruló, aki halhatatlan?” –, hiszen halhatatlannul jövünk a világra, s a haláltudat csak későbbi baljós szerzeményünk. Az újszülöttnek még nincs időtudata, s – ha értelme volna ellenfogalma nélkül, amely még nem képződött meg – azt mondhatnánk, hogy önző lény.

De a még-gel szemben a verset a „már”, a „többé nem” uralja. Hiszen nem véletlenül tárul föl csak az utolsó négy sorban a beszéd közvetettség. S pontosan ez a feszültség adja meg rejtelmes értékét. Vagy el kell fogadnunk, hogy a költői aktus a tudatlant érett tudással ruházta fel, vagy más lehetőségeket is nyitva kell hagynunk, például azt, hogy a második születésről, a halálról van szó (amit megerősíthet a kötet egy másik darabjából vett idézet is: „Húzom az időt s közben készülök / a csillagtalan haza meghitt hidegébe. / Oda állhassak, hova születés előtt”), s így maga az egész vers válik egy hatalmas oxymoronná.

Legyen ez az egy példa elég arra, hogy megmutassam, milyen nehézségek elé állítja a kötet a versolvasót, amelyekkel érdemes megbirkózni. Ha ugyan nem csak birkóztam, hanem valóban megbirkóztam vele.

A másik vers, amelyből idéztem is már, egy halott barát emlékére íródott. S ebben a versben, a *Baráti beszéd*ben, a kötet egészére kiható érvénnyel merül föl (lásd például a címadó poemát, *A nyár barlangját*, vagy *Az időhúzás balladáját*, *Az élet két felét*), hogy lehetséges-e a baráti beszéd. Először így: „Tudom, más voltál, mint akit szeretünk”, majd általánosítva: „Mindenki idegent szeret. / Egy másikat. Nem azt, akit.” A vers második, szapphói strófákból álló részében ez a posztumusz tanács olvasható: „Tépd ki sérelmek fene tüsketőit!”

Ám a sérelmek fene tüsketői nehezen téphetők ki. Ezt abból gondolom, hogy e kötet lírai anyagát zömmel éppen az élet sérelmei szolgáltatják. A barátságok kihunyása és inzultusai, a szülőhely kényszerű elhagyása, az „ereszkedő hús”, az anya halála, a gyermek hiánya, az, hogy „Azt ünnepeljük, ami lesz. / Bár végünk ott neszez / a születések erdejében. / Már fölfelé evez”, a sejtetem, „hogy beérni csupán időhúzás”. Az egyik versben az is elhangzik, hogy „Mindannyian sérülten készülünk”. Ezeknek a sérelmeknek a földolgozása lett a Balla Zsófia-vers ebben a kötetben. Ám e földolgozás nem kibeszélés, hanem az élet sérelmeinek a lét sérelmeiként való elrejtése és föltárása. Az ellentéteket egyesítő beszédalakzat, az oxymoron, amely – mint láttuk – Balla Zsófia erős költői eszköze, így válik egész kötetére jellemzővé.

Bodor Béla

Amit az ember gondol

(Sándor Iván: *A várható ismeretlen*, Tiszatáj Könyvek, 2009)

Mottó:
*A Duna csak fojt...
 (Rontás J. A.-ból)*

Sándor Iván esszéisztikája az alkalmazkodás és a személyesség alapelvei szerint építkezik.

Sokunk munkásságában az esszé, tanulmány, kritika némiképp periférikus területet jelent. Azért műveljük ezeket a műfajokat – persze túl azon, hogy ezt a művelést fontosnak és értelmesnek tartjuk, továbbá értünk hozzá –, mert részben vagy szinte egészében ez az a szövegtípus, amivel biztosan némi pénzt tudunk keresni.

Sándor Ivánnál ez a szempont szemlátomást kevésbé játszik szerepet. Az ő életében az esszé egyszerűen a normális életvezetés része, napi gyakorlat, mint a fogmosás, illetve olyan intellektuális rutin, mint az újságotolvasás.

Jelen kötet anyagában kevés az alkalmi írás; ilyen Marián István gyászbeszéde, vagy azok az ünnepi beszédek, amelyeket az író a Füst Milán-díjak átadásaikor mondott el. Ugyanakkor a műfaj inkább tanulmányzerű típusával is viszonylag ritkán találkozunk nála. Ezek közül *A veszendő személyiség nyomában* című, tárgyául Proust művét és annak befogadását választó darab a leginkább jelentékeny. *A titkok szövevénye* című ciklus darabjai a szerző személyes művészi/irodalmi/társadalomtudományi kapcsolatairól, barátairól szólnak, Mészöly Miklósról, Balassa Péterről, Poszler Györgyről, Bak Imréről, Kende Péterről és Simon Balázsról. Értelemszerűen a művészet, irodalom, történelem, politikatudomány fontos kérdéseit feszegetik ezek a darabok; ugyanakkor ezek is erősen személyes természetű szövegek. Különválnak az anyagtól a kötet nyitó írása, *Az Idő Bárkája*, mely a bibliai történet „szétbeszélésének” Kierkegaard-tól ismerős gesztusával aktualizálja Noé példázatát. Az emberiséget halni hagyó hajós parabolája azt érezteti meg az olvasóval, hogy milyen erősen járja át Sándor Iván gondolkodását a holokausz... talán nem is emléke, hanem intenzív jelene. Az istenségnek való engedelmeskedés, az elítéltek meg nem mentése Noéra terheli át az eredendő bűn súlyát. Vagyis abban a polémiában, ami arról folyik, hogy a holokausz része-e az emberi történelemnek vagy inkább annak felfüggesztéseként szemlélhető, Sándor Iván egy horizonton túli álláspontot képvisel, mely szerint a holokausz lényegében véve mint az emberi történelem *egésze* áll előttünk. A többi történet csak ennek előzménye vagy következménye lehet.

Tipikusan ennek a logikának a terméke például ez a kérdés: „... eljött volna az özönvíz akkor is, ha Noé nemet mond, ha *nem* hajlandó Bárkát építeni?” Az Ószövetség világában nem adott az a lehetőség, mely szerint Istennek nemet lehet mondani. Mint ahogy Ábrahám nem tudja nem feláldozni Izsákot. A kegyelem mindkettejüket megmenti, az apát attól, hogy öljön, fiát attól, hogy ölessék. De ez a kegyelem nem érkezhett máshonnan, csakis Istentől. Az akarat szabadsága mint probléma majd csak az Újszövetségben fog megjelenni, annak sem mint immanens, sokkal inkább mint levezethető értéke. Ábrahám és Noé istene nem az az Isten, aki egyszülött fiát adja az emberért, hanem a kimondhatatlan nevű haragvó Úr. Pontosán ebből adódik, hogy a holokaust nem zsidó, hanem éppen keresztény szempontból feldolgozhatatlan történelmi törés. Ha Sándor Iván cionista lenne, a holokaust problémája korántsem jelentene a számára ekkora terhet. Csakhogy az ő identitása is többszörösen összetett, értékei jelentős részben a kereszténységből és az antik görög hagyományból származnak, ezek feladása lelki öngyilkosság lenne a számára. Legalábbis én írásai alapján így találok.

A kötet első két ciklusa (*Haza a mélyben; A történelem kazamatái*) foglalja magában a szerző társadalmi, történelmi, közéleti, politikai témájú írásait. Központi témájuk a holokaust és 1956, de innen kiindulva aktuális és politikai, sőt pártpolitikai kérdéseket is feszeget. Ezekre visszatérek. A történelmi tárgyú írásoktól is idegen azonban a távolságtartás, a történelmi perspektíva megőrzése. Valami olyasféle üzenetnek az ismételt kimondását bízza írójuk ezekre a munkáira, miszerint ő a XX. század intenzív életet élt történelmi személyisége, kapcsolódása a történelem meghatározó eseményeihez fontos és emlékezetes, reflexiói a kulturális és társadalmi hagyományozódás stafétagesztusai. Attól függően, hogy hogyan tekintünk az ember és társadalma kapcsolatára, ezt az attitűdöt az antik-keresztény etikai hagyomány példaszerűen felelős, eleven és intenzív átélésének, vagy komikus fontoskodásnak fogjuk látni. Sem a pozitív, sem a negatív konnotációt nem utasítanám el egyértelműen; a pozitív mellett nem kell érvelnem, de a negatív megítélés lehetősége mellett is nyilvánvalóan szólnak érvek, már csak maga a szerző mestersége is. Hiszen ha szépírunk, a világ szemléletének olyan omnipotens és végletesen ítélkező pozíciójába helyezkedünk, amit normális élethelyzetben ép arányérzékkel biztosan elutasítanánk. Ennek a fontosságadatnak a hiányában nem hajthatjuk végre azt a *radikális nyelvi redukción*, amit az irodalmi alkotás létrehozása jelent, hiszen tudjuk: írás közben a legfontosabb mindenféle, a mű nyelvi koherenciáját megbontó elem megsemmisítő elutasítása, míg a műben nem marad más, csak a maga szegmentált, csonka, önmagába záródó nyelvisége. Ez a gesztus természetesen gondolatilag is igaz. Nagyon szépen követhető ez a nyelvi munka Kertész Imre *Gályanaplójában*, és persze Sándor Iván regénynaplóiban, itt a *Pauló a görög tengerparton* című darabban is. Politikai természetű alkalmazására még visszatérek.

De kiinduló állításom kettős volt. Sándor Ivánnak nemcsak az a fontos, hogy a történelem és társadalom történéseiben való

tevékeny jelenlétét megjelenítse, hanem az is, hogy alkalmazkodjék az adott tárgyról folyó polémiák diskurzusrendjéhez. És ez sokszor nemcsak a narratívában, de a paradigmában való konstruktív jelenlétet is jelenti. Sándor fontosnak tartja biztosítani olvasóit kompetenciája összetettségéről, és olykor azt érzem, hogy egy adott kérdés szakmai vitájának összefoglalásakor külön figyelmet fordít az illető kulturális terület aktuális nomenklatúrájának hiteles megjelenítésére. Szép példái ennek művészeti tárgyú írásai. Például amikor Bak Imréről értekezik, magáévá teszi az ikonológiának azt a konszenzusát, hogy a konstruktivista műleírások tartózkodnak az epikus és szimbolikus aktusoktól, nyelviségük statikus, megállapításai pontszerűek. Ilyesfélék: „A képsík felső szélének közelében két oldalról induló, mederszerűen mélyülő, középen találkozó görbék alatt (barna? és kék? verbalizálhatatlan színű) osztott mélység. A görbék öblében egymást fedő világos alakzatok.” A tárgy megragadása tehát az elvárható szakszerűséggel megtörtént, a szerző nyilvánvalóvá tette, hogy a témát és annak adekvát tárgyalásmódját ismeri és elfogadja: alkalmazkodik a beszédrendhez. Ezután pedig megteszi azokat a gesztusokat, amelyek a beszéd folyamat eltérítéséhez, a tárgy kisajátításához vezetnek: „Ez a kép (számomra) Meteóraként vizionálja azt a magasságot, amely mint szellemi tér a mélységből sem elérhetetlen, de rendkívül intenzív törekvéseket kíván ehhez meg.” Azután pedig rövid úton átcsatornázza a tárgyalást a maga felségterületére, és az őt foglalkoztató probléma, „magának az Időnek az átstrukturálódott ideje” értelmezésére alkalmazza. Ez az applikáció persze már tökéletesen idegen a konstruktivizmus recepciójától, de hát az egész processzusnak éppen ez az eltérítés-elsajátítás volt a lényege.

A fogalmiság és nyelv sokszor fontosabb Sándor számára, mint maga a tárgy, amiről beszél. Például *A hagyományozhatóság krízise* című szöveg, melynek alcíme azt ígéri, hogy a Párizsban élő kitűnő történész-politológus, Kende Péter szellemi portréját fogjuk megkapni, voltaképpen egyetlen kijelentést sem fogalmaz meg Kende Péterről. Egy szót sem mond róla. Litván Györgyről beszél, Kornai Jánosról, Kertész Imréről, Földényi F. Lászlóról, Ankersmitről és másokról. Azonban ezeknek az embereknek, illetve az ő révükön szóba kerülő problémáknak a tárgyalása során váratlanul egy-egy segédegyenessel jelöli ki az illető szempontból Kende helyét. És ezzel a különös módszerrel az európai kultúrának egy nagyon fontos sajátosságára irányítja figyelmünket a szerző. Sokszor halljuk azt a megállapítást, miszerint a keleti ember alapvetően kollektivistikus mentalitású lenne, míg a nyugati individualista. Szó sincs erről. Az európai gondolkodó nézetei mindig más gondolkodók fogalmi terében, nézeteik revíziójában jelenik meg. Éppen a keleti, indiai, kínai, japán bölcselőknél látunk olyan törekvéseket, amikor a beszélő a világegész magában való elbeszélésére törekszik. Ezzel szemben a legmagábanvalóbb európai filozófusok monológjai is *diskurzusok*. Ha egy 1850-ben született filozófusról elmondom, hogy mit talált fontosnak Schopenhauerben, Nietzscheben és Schlegelben, valamint hogy ki hivatkozott rá egy lábujgyetben:

Husserl, Bergson vagy Habermas, többet fogok tudni róla, mint ha hónapokig tanulmányoznám az életművét. Ezt a sajátosságot exponálja figyelemre méltó következetességgel a szerző ebben az – egyébiránt elsősorban az értelemkeresés, fogalomteremtés módjait vizsgáló – Kende Péternek címzett esszéjében.

Érzékenységei mellett jól jellemzik Sándor Ivánt sajátos érzéketlenségei is. Különösen a *szövegtípusok elválasztásának* fontossága iránt viseltetik feltűnő érdektelenséggel.

Elsősorban a társadalmi, közéleti tárgyú esszék megformálásakor tartom rendkívül fontosnak, hogy eldöntsük: szövegünk gyönyörködtető, elemző vagy agitatív funkciójú-e. Mondataink ennek alapján minősülnek majd szépeknek/csúnyáknak, helytállóknak/téveseknek, vagy elfogadhatóknak/elutasíthatóknak. Természetesen ezek a funkciók *bizonyos mértékig* keverednek, de magát a beszéd *alaptípusát* mégis ismernünk kell, mert ez mint a nyelviséghez köthető okkazonalitás, éppúgy meghatározza a mű értelmezési tartományát, mint egy festmény esetében az ikonográfia. Ugyanaz az étkező férfiakat ábrázoló festmény merőben másként működik, ha a címe: *Bélsacar király lakomája, Az utolsó vacsora, vagy Tarhonyaleves Róbert bácsi népkönyháján*. Ugyanígy ez a mondat: „Jusztusz Ernesztin tisztza, férfias erkölcsisége messzelátzó fároszként lobog az alacsonyságok tengere felett”, egy szoboravatón elhangzó emlékbeszédben részint nyelvi választékosságával vált ki örömet azokból a hallgatókból, akik ezt a stílust élvezik, részint kifejezi és megerősíti a beszéd hallgatóinak kulturális összetartozását; egy közíró munkásságának elemzésében például azt jelentheti, hogy bár az illető írásaiban nem fejezte ki rosszállását bizonyos népcsoportok kiirtásával szemben, mégis, munkássága egészének ismeretében biztosan tudhatjuk, hogy erről a történésről csak elítélőleg vélekedhetett; míg politikai agitációként azt az állítást foglalja magában, hogy a szóban forgó úr kétségkívül méltó és alkalmas a Szociáldemokrata Nagyothallók Vigalmi Egylete közgyűlésén az ülés jegyzőkönyvének vezetésére, ezért a beszélő az erre vonatkozó javaslatot messzemenően támogatja.

Ennek a differenciálásnak a hiánya elsősorban a *Haza a mélyben* ciklus társadalmi-közéleti tárgyú esszéiben zavaró. Ezeknek az írásoknak a funkciója meghatározhatatlan. Számos pontjukat, részletüket tekintve emlékbeszédek, elsősorban a II. világháború történéseit értékelik, értelmezik, aktualizálják. Céljuk azonban mégsem az emlékezés, hiszen tele vannak aktuális célzásokkal. Nem történelmi elemzések, hiszen nincsenek bennük sem ismeretlen tények, sem ismert tények rendszerezéséből elvont új következtetések. Van bennük politikai agitáció, de ennek célja érthetetlen. Mit kezdjen 2010-ben az olvasó az a közléssel, hogy Gyurcsány Ferenc (hol? mikor?) legalább beismerte, hogy hazudott, Orbán még ennyit sem tett, viszont „[r]emélhetőleg a súlyos hibákon változtat a kormány. [...] Remélhetőleg az MSZP egységesen támogatja ebben elnökét, a miniszterelnököt.” Miből fakadna ez a remény? Ha a cél az agitáció, mikor viselkedik helyesen az olvasó ma? Vagy húsz év múlva? *Ebben a kontextusban* mit jelentenek ezek a mondatok:

„Bajcsy-Zsilinszky Endre és Ságvári Endre egyaránt antifasiszta hazafiak. Elpusztítóik egyaránt: gyilkosok”? Hogy az embernek joga van felülbírálni hazája törvényes rendjét, fegyverrel támadni az azt képviselő hatósági személyekre, és akár meg is ölni őket? Ha ez így van, akkor milyen alapon nyilatkozik súlyosan elítélőleg azokról az emberekről, akik kerülve mindenféle erőszakot teljességgel legitím demokratikus követelésekkel – előrehozott választások követelésével – álltak elő és demonstráltak 2006 őszén? Rendőrt gyilkolni erkölcsös, hazafias tett, rendőrök fegyvereivel fegyvertelenül szembenézve követelni a (vélt vagy valós) igazságot nem az? Miféle értékrend ez?

Társadalmi esszéimben én magam sem tartózkodom a végletes ítélkező megállapításoktól. Ez a műfaj retorikájának sajátja. Vagyis ha azt mondom, hogy Sándor Iván politikai és történelmi elemzései tele vannak argumentálatlan kinyilatkoztatásokkal, melyekben szerzőjük magát tévedhetetlennek, az igazság birtokosának állítja, ezzel nem mondtam mást, mint hogy az író ismeri a polemikus elemző beszéd műfaji szabályait. Az, hogy értékítéletei tévesek, megint csak nem mond mást, mint hogy *vannak* értékítéletei. Ezekkel vagy egyetértünk, vagy nem. A műfaj lényege éppen olyan állításrend felállítása, amelyben olvasó-magunk számára ez a disztinkció lehetővé válik. Nem az a baj tehát, hogy lesújtó véleménye van Horthyról; az enyém még lesújtóbb. Szerintem amit az 1920–30-as évek politikai vezetése elkövetett, az súlyosabb magyarellenes tett volt Trianonnál. Igazi nemzetárulás. Trianonban csak azt mondták ki, hogy az elcsatolt részek nem Magyarország részei. A zsidótörvények már 1920-tól, a *numerus clausus*tól kezdve azt mondták ki, hogy a magyarok között vannak, akik nem magyarok. A bizonyítás kényszere pedig az állampolgárookra hárult. Ha ezt a gesztust a jog nyelvén értelmezem, a törvények azt állították: *a magyarok zsidók, kivéve azokat, akik ennek az ellenkezőjét két generációra visszamenően okmányokkal bizonyítani tudják*. Ehhez fogható gyalázatot Dózsa ügye óta nem látott a magyar történelem. Nem az tehát a baj, hogy Sándor Ivánnak erről a korszakról elítélő véleménye van, hanem hogy nem ismeri fel a rendszer és korszak bénító tragikumát, azt az adottságot, hogy a két fasiszta birodalom (Németország és Szovjetunió) között Magyarország egyre jogtévesztőbb jogállamában az egyre töredeztettebb demokratikus rendet (melybe a rémuralom egyre több eleme keveredik) vállukon egyre nehezebben viselő (de még mindig többé-kevésbé) civilizált polgárok számára a társadalmi cselekvésnek semmiféle útja nem maradt. A kivonulás, rejtőzködés kísérlete, a fénykörbe kerülők számára pedig az élet feladása marad az egyetlen lehetőség. Normális ésszel feldolgozhatatlan élethelyzet. Ebben a helyzetben minden örület (Kertész szóhasználatával) „igen természetes”. Csak rá kell mutatni valakire: ő a zsidó, a nyilas, a cigány, a komenista, a szabadkőműves, az andris, a sváb, ő a bűnös, ő tehet arról, hogy ide jutottunk, lödd le, itt a puska, tessék. Aki ezt a tragédiát teljes mélységében megérti, az két dolgot tehet: vagy négykézlábra ereszkedik és felhagy a tagolt beszéddel, vagy örökre megtanulja, hogy a törvény szart sem ér, jóhiszeműség nincs, csak hülyeség,

a fegyelem gyilkol, a hatalom emberellenes, és egyetlen erkölcsi törvény van, az, ami százezer évek óta velünk születik, erősebben vésődött az agyunkba bármi másnál. És aki olyan törvényeket hoz, amelyek ellentmondanak ennek az ősi értékrendnek, az alávaló gazember. Az ember árulója, az emberiség ellensége. A hatalom közeléből is el kell távolítani.

Azt kérdeztem az előbb, hogy miféle értékrend a Sándor Iváné. Azt hiszem, ez a félelem értékrendje. Az „össze kell fognunk, különben elveszünk” félelméé. És hát összefogni az egészszel nem lehet. Csak a résszel. Csatlakozni kell a hadhoz. Valamelyikhez. De vegyük észre, hogy csak magunkban álló autonóm individuumokként szállhatunk szembe azokkal a folyamatokkal, melyek nyomán tömbökbe rendeződünk és egymás torkának esünk. Éppen a társadalom tömbösödése halmozza fel az *ellenoldalon* is a pusztító potenciált.

Egy kis észak-keleti faluban, ahol az emberek azt állították, hogy náluk régen nem volt semmiféle feszültség romák és gádzsók között, azt kérdezte a tévériporter, hogy abban az időben minek hívták őket, kisebbségieknek, romáknak vagy cigányoknak? *Sehogy se hívtuk őket*, mondta a megkérdezett. *Volt Teri néni, Gazsi bácsi, Gallaiék, meg a többiek. Így ismertük őket, névről.* Erre gondolok, amikor az individualizmus erejéről beszélek. Teri nénit lehet szeretni, ha szép kosarakat fon, és Gazsi bácsit lehet gyűlölni, mert agresszív és tolvaj. De amíg személyekről gondolkodom, a két értékítélet nem fog egymásra íródni. Márpedig sem szeretni, sem gyűlölni megalapozottan nem lehet mást, csak akit ismerek.

Ha saját reakcióimat figyelve próbálok most már visszatérni a fentebbi problémára, és ismételten feltenni a szövegek típusáról szóló kérdést, nem mondhatok mást, mint hogy ezek a szövegek vitára kényszerítettek, tehát nem lehetnek mások, mint vitairatok. Vagyis vonakodva és rosszallásomat kifejezve kénytelen vagyok elfogadni a létjogosultságokat, hiszen tapasztalom, hogy működnek. Talán tévedek, amikor szigorúan ragaszkodom a szövegtípusok elválasztásához: az írónak *mindent meg kell fogalmaznia, amit az ember gondol*, hogy amikor olvasói kétségbeesve turkálnak együgyű szókészletükben, megtalálják a gondolataik artikulált kimondására alkalmas fordulatokat. Én persze ragaszkodom a magam tévedéseimhez, mi máshoz is ragaszkodhatnék. Azok alkotják az egyéniséget. Ezek biztosítanak afelől, hogy valódi vagyok. És ezzel érkezünk oda, ahol be akarom fejezni a könyvről szóló morfondírozást.

Sándor Iván számára talán a leglényegesebb kérdés az, hogy mit nevezhetünk valódinak, valóságosnak, autentikusnak a virtualitás, projekciók, másságok, imitációk jelen korában. Hogyan léphet ebbe az „új valóságba” a huszadik század leépülő, megrendített személyisége. Talán ezt a kérdést a legfontosabb kiemelniünk a kötet egyik legmélyebb és legszélesebb horizontú írásából is, a Proust-tanulmányból, melyben a szerző egy évszázadnyi recepció javát is áttekinti és szemlézi. Igen, ha valaki, hát Marcel, Swann és a többiek, Combray emberei a legteljesebb mértékig *valóságosak*. Semmiféle referencialitásuk sincs, de

olyan szakadásmentes képzeletvilágba ízesülnek, amelyet csak „bús elme talál”. Nem állom meg, hogy ne idézzek kissé hosszabban: „... az Én számára az álom, a fantasztikum, a szigetvilág mint kivonulás-helyszínek olyan korszakostrom alá kerülnek, hogy új »emigrációs útvonalat« kell találni. Proust *anyaga* azért volt alkalmas a *belső téridőben* való új útonlétre, mert még benne volt a felidézhető teljesség [...], még nem veszett el az esély arra, hogy – rajta át – eljuthat a szépség forrásához, de ugyanakkor magába sűrítette az Én egyben tartásának megvalósíthatatlanságát, a hozzá vezető híd összeroppanását is.”

Bizonyára így van. Én azonban nem hiszek a végleges/végletes *tüllétek* totális statikusságában. Ennek az állapotnak a tragikum megélhető tágasságként nyílik meg előttünk, ha megtanulunk *rákeresni* az eltűnt időre. Abban a dimenzióban ismét megnyílik ethoszunk, amelyet a *terekben bolyongva* újra és újra elveszítünk. Az idő végtelenében egymástól fényévekre mindannyiunk számára: *feküdni van ott hely*. A tartományokat és népségeket összekötő téri kötél, a Duna, alkalmatlan arra, hogy megmerítkezzünk benne. *A Duna csak fojt*.

Dérczy Péter

„Még” és „már”

(Sándor Iván: *A várható ismeretlen*.

Tiszatáj könyvek, 2009)

Talán megbocsátható, de nem számoltam össze, hogy *A várható ismeretlen* Sándor Ivánnak hányadik esszékötete, de az bizonyos, hogy igen sok hasonló gyűjtemény áll már mögötte, s akkor még nem is említettem az olyan kiemelkedő, önálló, tehát nem különféle darabokból összetevődő sajátos „monográfiait”, mint például az először 1976-ban megjelenő *A vizsgálat iratai* című, a tiszaezlári perről szóló könyvét, vagy a Németh László-, illetve a *Bánk bán*-nagyesszéket. Előzetes számolgatás nélkül is megállapítható azonban, hogy az esszé Sándor Iván számára szinte ugyanolyan fontos műfaj, önkifejezési és megszólalási forma, mint a regény, ami mégiscsak a „fő műfaja” volna, s ezért némileg meglepő, ha azt látjuk: esszéköteteinek sora legalább olyan számos, mint regényeié. Az, hogy mi annak az oka, hogy igen gyakran ugyanazt a témát vagy legalábbis bizonyos részeit nemcsak regény-, hanem értekező formában is feldolgozza, talán külön tanulmányt érdemelne, annyi mégis megkockáztatható sommásan, hogy az epika néha mégoly elvont, de mégis érzéki megjelenítései mellett Sándor Ivánnak láthatóan mély belső szükséglete egy-egy tematikus territórium fogalmi megragadása és körülírása. De nemcsak konkrét kultúratörténeti, történelmi, irodalomtörténeti problémák izgatják, s ad hangot ezeknek

esszéformában; a kortárs magyar irodalomban, azon belül is a prózában magam részéről nem ismerek még egy olyan alkotót, aki ilyen makacs következetességgel ragaszkodik a műfaji önértelmezéshez, azaz ahhoz, hogy választott műfaját (persze, hogy ő választotta-e a regényt vagy a regény választotta őt, az nagy kérdés, és nem itt fogom megválaszolni, ha egyáltalán megválaszolható), szóval, hogy műfaját, a regényt folyamatos „kontrol” alatt tartja, amin azt értem: állandóan újra és újra értelmezi a regény huszadik, illetve most már huszonegyedik századi lehetőségeit, az elbeszélői pozíció függvényében sokszor előretételezve, de még gyakrabban a gyökerekig visszamenve múltbéli, történeti meghatározottságait, jellegzetességeit kutatva, amelyek a jelen számára, s természetesen önmaga számára is tanulságokkal szolgálhatnak. Az új kötetben ennek igen szép, tartalmas és mély elemzésekkel dúsitott példája, bár nem itt jelenik meg először, *A veszendő személyiség nyomában* (Proust és a huszadik század végi regény) című nagyesszéje. Ám ha nemcsak felületesen nézzük meg szövegeit, legyenek azok épp regényszövegek vagy esszék, akkor arra is rögtön rájövünk, hogy a „kétféle” munkásság között nincs is olyan nagy különbség, hogy ne mondjam, szakadék: regényeiben mindig találhatunk elvontabb, már-már értekező jellegű betéteket, részeket, melyek persze egy érzéki megjelenítésű világba illeszkednek természetes módon (kicsit hasonlóan Kertész Imre műveivel, különösen a *Sorstalanság* óta született regényeivel), ugyanakkor esszéi egy nagy részében erőteljesen bukkan föl az epikus narráció. Azaz a két műfaj munkásságában nem egyszerűen kiegészíti egymást, mintegy más eszközökkel folytatja egyik a másikat, hanem teljesen egy töről fakad. Példa lehet erre az életműben újabban feltűnő elbeszélői műfaj, melyben Sándor Iván egy-egy művének sajátos „naplóját” írja meg s adja közre; most *Az Argoliszi-öböl* című regényéét (*Pauló a görög tengerparton*), vagy korábban a *Daniellával a vonaton* címmel egy egész kis kötetet szentelt a *Követés* „naplójának”. E naplók (más önértelmező kisebb kísérletekkel együtt) igazolják igazán azt, amit állítottam, hogy tudniillik regény és esszé a szerző munkásságában azonosságokból kibontakozó, s hogy úgy mondjam, csak nyelvben eltérő, különböző forma. Sándor Iván maga ezt így fogalmazta meg röviden: „az esszé a még ismeretlen feltárásának vállalásában nem különbözik a regénytől”, s aztán úgy folytatja, hogy a regény a teremtés gesztusával, míg az esszé a gondolkodás útján próbál behatolni ebbe az ismeretlenbe. Vagy más szavakkal elmondva: „Ugyanazt keresem, amit regényeimben: a láthatón *tülit*, a korszak, az irodalom, a történelem feltárára váró eseményeit.” Ez a „*tüli*” aztán majd valóban igen nagy szerepet fog játszani *A várható ismeretlenben*. Nem mellékesen jegyzem meg, hogy regény és esszé sajátos „azonossága” Sándor Iván életművében egy egészen különös, kiemelkedően izgalmas és kiváló művet eredményezett: *Tengerikavics* című művében, amelyben az epikus narratív és az értekező szövegek egymást váltják, mintegy szimbolikusan párhuzamosan futnak az elbeszélésben és a befogadó tudatában, olyan teret hozva létre, mely a szerző munkáiban is kivételes.

Az persze még így is valamelyest a személyiség legmélyebb integráns rejtélye, hogy honnét ez a hihetetlen belső „szükséglet” a fogalomalkotásra és az önmeghatározás fogalmi érvényesítésére; ráadásul e „fogalmiság” és „érzékiiség” együttese, együttállása végül is nem kizárólag regényműfaji, poétikai problémákban manifesztálódik: Sándor Iván esszéiben, mint utaltam is már rá, gyakran közvetlen politikátörténeti, sőt a jelenhez közelítve, politikai aspektusok, kutatások és ebben az értelemben vett esztétörténeti fejtegetések, alkalmanként filozofikus jellegű háttérelvezések is megjelennek. Remélhetőleg nem túl pontatlanul, és nem elfogultan, de ezt az univerzalitást, az ismeretlenbe való behatolás igényét, illetve az erre való törekvést csak Németh László hasonlóan terjedelmes (az ő esetében a szépirodalmi munkásságán túlnövő) esszé- és tanulmányírói munkásságához foghatom (ebből a szempontból sem lehet véletlen, bár alapvetően más célokkal íródott, hogy Sándor Iván mekkora munkát szentelt Németh László „üdvtanának”).

A várható ismeretlen vegyes összetételű, nem egységes kötet, ha a benne lévő szövegek műfaját, az általuk célba vett tematikai köröket nézem. Találhatunk már korábban, másutt megjelent rövidebb-hosszabb írást (például az említett Proust-esszé, *Rejtő Jenő segít*, mely pár éve *Rejtő Jenő segít Bibó Istvánnak* címmel jelent meg, s az *Atlétamozgású, magas, ősz férfi*, mely Mészöly Miklósról emlékezik meg, sem új; mindkét utóbbi szöveg a *Daniellával a vonaton* című kötetben látott napvilágot), rálehetünk egy-két alkalmi szövegre is (*Belépni a beléphetetlenbe* [*Megnyitók a Füst Milán prózai díjak átadásakor*], *Díszsortűz az Alezredesnek*, mely Marián István, a Műegyetem 56-os parancsnoka haláláról emlékezik meg, de én kis túlzással ide sorolnám a kötet címadó írásának egy részét is, mert nyilvánvalóan Bak Imre kiállításának megnyitóját is tartalmazza). Két fejezet (*Haza a mélyben*, *A történelem kazamatái*) foglalkozik a magyar történelem múlt- illetve közelmúltbéli eseményeivel, részben esszé, részben publicisztikai formában, *A titkok szövevénye* című összeállításban a Sándor Iván számára valamilyen szempontból fontos, emblemikus művészek, tudósok portréját kaphatjuk, míg az utolsó fejezetben a már említett „munkanapló” forma zárja a könyvet (*Pauló a görög tengerparton*). A kivételektől eltekintve, az íráskor nagyjából az elmúlt öt évben születtek (csak zárójelben jegyzem meg, mert nem túlzottan lényeges, hogy talán nem ártott volna nemcsak pár, hanem az összes szöveg végén feltüntetni a keletkezés dátumát: későbbi korok olvasója számára bizonyára megkönnyítené a korszakban való elhelyezésüket, s egyes szövegeknél azt is, hogy pontosan mire és milyen történelmi szituációban reagáltak).

A felsorolásból látható, hogy a szövegek „fajtái” igen nagy és széles körű szóródást mutatnak, s talán például a Füst Milán-megnyitókat Sándor Iván akár el is hagyhatta volna, mert ez a sokféleség nem feltétlenül jelenti a sokszínűséget, s akár a kötet kárára is lehetett volna, de mégsem ez történik. A különböző formák között ugyanis nagyon szilárd hidat ver néhány esztétörténeti, kortörténeti, politikátörténeti, összefoglalóan úgy